

KEES RUYSS
PETER DEN HOLLANDER

Verondersteld Bestaan

**Een bezinning op de menselijk
aansprakelijkheid**

De Frimistische behoeftheorie

Verondersteld Bestaan

Inhoud

I Het vermogen tot (zelf-)bevestiging; de Wil

II Realiteit

1. Realiteit
2. Veronderstelde realiteit
3. Het vermogen tot (zelf)bevestiging en de wil ten opzichte van (veronderstelde) realiteit

III Aansprakelijkheid

1. Het subject als toeschouwer van zijn verleden in het veronderstelde heden
2. De menselijke aansprakelijkheid

IV Samenvatting

I Het vermogen tot (zelf-)bevestiging; de Wil

De mens beschikt over een vermogen tot (zelf-) bevestiging, waarmee hij zichzelf, verwickeld in een wereld, ervaart: zijn wereld. Zonder dat vermogen zou hij niet in staat zijn tot ervaren, en zou (voor hem) noch van een ik, noch van een wereld waarmee die ik onlosmakelijk verbonden is, sprake zijn.

Causaal met dit vermogen verbonden is de menselijke wil, die in de persoonlijke geschiedenis van een individu 'ontspringt' wanneer de situatie waarin hij zich bevindt door hem niet langer als bevredigend ervaren wordt, met andere woorden: wanneer deze op een gegeven moment (voor het eerst) in een bepaalde tegenstelling komt te staan tot een andere, zich als het ware aan hem aandienende situatie. Dient deze zich niet aan, dan is er van (een) wil geen sprake; 'het andere' is een voorwaarde voor het ontspringen ervan, en tevens, gelijkoorspronkelijk, voor het ontspringen van (zelf-) bevestiging (of bewustwording): alleen dát wordt door een individu bevestigd, wat zich op enigerlei wijze onderscheidt van hetgeen zich als uitgangssituatie aan hem

voordoet. Zou hij bijvoorbeeld alleen de kleur wit kennen, dan zou wit de enige kleur voor hem zijn, en daarmee niet door hem zijn waar te nemen. Pas zodra zich een andere kleur aan hem aandient is er onderscheiding mogelijk, en ook pas dan kan zijn wil zich manifesteren door een betekenis aan beide kleuren toe te kennen, c.q. een voorkeur voor een van werkelijkheden aan hem kenbaar te maken. Anders gezegd: door hem in staat te stellen tot een keuze.

Een ander voorbeeld: iemand die nog nooit een bepaald gerecht heeft geproefd en er ook nooit van heeft gehoord, kan het verlangen niet kennen om het te gaan eten; het bestaat eenvoudig niet voor hem. Zodra het zich aan hem aandient – hij kan het immers zelf niet zoeken – en het zich daarmee van het reeds door hem gekende onderscheidt, wordt het door hem bevestigd als een werkelijkheid die tot dan niet voor hem bestond, en kan het waarde krijgen voor zijn wil, hetzij positief, hetzij negatief, afhankelijk van de aard van zijn behoeften op dat ogenblik. Niet eerder dan op het moment waarop het zich heeft onderscheiden, kan hij er een betekenis aan verbinden en er een behoefte aan ontwikkelen, ofwel:

niet eerder dan op dat moment kan het voor hem bestaan.

Door de wil krijgt datgene wat een mens ervaart betekenis. Zonder zijn vermogen tot (zelf-)bevestiging zou een mens niet in staat zijn tot ervaren, maar zonder zijn wil zou die ervaring geen betekenis voor hem hebben. Beide zijn verantwoordelijk voor zijn ervaring, en kunnen in dezen dan ook niet los van elkaar worden gedacht. Door de opeenvolging van door zijn wil 'gezochte' of onverwacht opgedane ervaringen krijgt de zelfverwerkelijking van een individu gestalte, in mindere of meerdere mate tegengesteld aan de hoedanigheid van zijn wil van het moment, waardoor hij de onderscheiden fases in zijn ontwikkeling als positief of negatief zal ervaren.

II Realiteit

1. Realiteit

Datgene wat door een individu (of subject) bevestigd wordt, ervaart hij als (een) realiteit; (een) realiteit die zonder stoffelijkheid ondenkbaar is. Stoffelijkheid ervaart hij als zodanig, doordat hij niet in staat is om op het moment van waarneming dezelfde ruimte in te nemen die een stoffelijke entiteit inneemt.

Naast deze stoffelijkheid kan men onstoffelijkheid onderscheiden: de bevestiging op zich van stoffelijke entiteiten. Deze manifesteert zich in de ervaringswereld van een subject op drie verschillende wijzen, die nauw met elkaar verbonden zijn:

- a) als een zintuiglijke projectie,
  - hetzij direct – als het subject een (stoffelijke) realiteit zintuiglijk waarneemt –,
  - hetzij indirect – als het subject een (stoffelijke) realiteit niet zintuiglijk waarneemt, maar zich deze zintuiglijk voorstelt –;

- b) als de betekenis van de betreffende realiteit voor (de zelfverwerkelijking van) het subject;
- c) als het woord, dat aan de betreffende realiteit verbonden is.

Het bevestigen van realiteit ‘bewijst’ aan het subject het bestaan van deze realiteit en het bestaan van zijn vermogen deze te bevestigen. Het is hem niet mogelijk een van beide te ontkennen: denkt hij zijn vermogen weg, dan blijft er (een) realiteit over die nooit bevestigd wordt en waarover dus niet gesproken kan worden, en denkt hij realiteit weg, dan denkt hij impliciet ook zijn vermogen weg, waarmee er ‘niets’ overblijft (wat feitelijk onvoorstelbaar is). En een vermogen (of subject) alleen zou in theorie alleen zichzelf kunnen bevestigen, ware het niet dat er een andere realiteit dan hijzelf nodig is om tot die bevestiging te kunnen komen: (zelf-)bevestiging bestaat immers bij de gratie van (een) tegenstelling.

2. Veronderstelde realiteit

a) Direct waargenomen (veronderstelde) realiteit (niveau van veronderstelling 1)

In plaats van 'bewijzen' van realiteit door het vermogen tot (zelf-)bevestiging zou beter van 'veronderstellen' gesproken kunnen worden, wanneer men met 'bewijzen' tenminste bedoelt: het verkrijgen van zekerheid over de hoedanigheid van het bevestigde op het moment dat deze bevestigd wordt. Men heeft hier namelijk te maken met de 'traagheid' van het vermogen tot (zelf-)bevestiging, die een logisch gevolg is van causaliteit: een subject kan pas iets als realiteit bevestigen, zodra het zich als (een) realiteit aan hem voordoet, anders gezegd: wanneer het er al reeds is. Niets wat er al niet reeds is, kan worden bevestigd. Daarmee gaat het 'bestaan' van het bevestigde noodzakelijk aan de bevestiging ervan vooraf. Hieruit moet worden geconcludeerd dat het subject niet het heden, maar het (recente) verleden van een realiteit bevestigt, die inmiddels een nieuwe hoedanigheid heeft aangenomen (dan wel: zich nog in dezelfde hoedanigheid bevindt). Dit proces zou vergeleken kunnen worden met de mogelijkheid aan de hemel een ster waar te

nemen die er al enige tijd niet meer is; wat men ziet, is een beeld van het verleden van deze ster.

Aangezien een bevestiging van realiteit zelf óók weer bevestigd moet worden om als realiteit door een subject te kunnen worden ervaren, is er geen (zelf-)bevestiging mogelijk die niet het verleden van de onderhavige realiteit betreft, of beter: verondersteld wordt te betreffen. Dit zou kunnen worden gevisualiseerd door het tegenover elkaar plaatsen van twee spiegels, waardoor een in principe oneindig aantal weerkaatsingen zichtbaar wordt, die elk afzonderlijk een vorige omsluit. Een subject loopt zo als het ware altijd een stap achter de realiteit aan, i.c. die welke hemzelf betreft. Een uiterste consequentie hiervan is dat hij het laatste moment van zijn bestaan onbevestigd zal moeten laten.

De term 'heden' verliest hiermee zijn gangbare betekenis en zelfs zijn waarde; voor een subject kan er immers alleen sprake zijn van een verleden en van een toekomst waarin het heden opgenomen is. Dit gegeven zou zich kunnen laten vergelijken met het smeltproces van ijs: eerst is er ijs, dan is er water. Het

zogenaamde nulpunt, als tussenstadium, bestaat niet.

**b) Indirect waargenomen
(veronderstelde) realiteit (niveau van
veronderstelling 2)**

Het bestaan van indirect waargenomen realiteit moet vanuit zijn aard al worden verondersteld, eenvoudig omdat deze niet direct kan worden waargenomen. Iemand 'weet' bijvoorbeeld dat zijn auto voor de deur staat, maar kan dit 'weten' niet door middel van een zintuiglijke waarneming bevestigen. 'Weten' is hier noodzakelijk 'veronderstellen'. Evenzo moet men bijvoorbeeld de moleculen waaruit het glas waaruit men drinkt veronderstellen, omdat we ze ondanks de nabijheid ervan niet zintuiglijk kan waarnemen.

Een volgende stap 'van de stoffelijkheid af' (een derde niveau van veronderstelling) zou een veronderstelling zijn van het bestaan van realiteit buiten de (bevestigende) aanwezigheid van de mens om: realiteit-überhaupt of 'brute' realiteit. Deze veronderstelling is echter a priori een onmogelijke: over realiteit die niet bevestigd wordt, of kan worden, is geen uitspraak mogelijk.

3. Het vermogen tot (zelf)bevestiging en de wil ten opzichte van veronderstelde realiteit

Het geheel van datgene wat men zich zou kunnen voorstellen, zou men 'de (veronderstelbare) totaal bevestigbare realiteit' kunnen noemen, waaraan elke bevestiging als het ware betekenis toekent en waarvan elke bevestiging deel uitmaakt.

Elke persoonlijke 'selectie' door een subject uit dat totaal kan verondersteld worden uiterst beperkt te zijn: zijn directe waarneming is immers gebonden aan het 'bereik' van zijn zintuigen en zijn indirecte waarneming aan de potentie van zijn voorstellingsvermogen. In theorie zijn er altijd andere en genuanceerdere waarnemingen mogelijk.

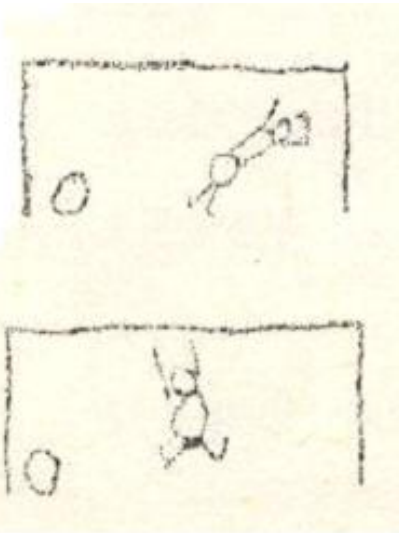
Behalve door de beperkte potentie van zijn vermogen(s) wordt de (veronderstelbare) totaal bevestigbare realiteit ook 'uitgeselecteerd' door de wil van een subject. Deze stuurt hem als het ware door het totaal, 'op zoek' naar realiteit(en) die positief zou(den) kunnen zijn voor zijn zelfverwerkelijking. (Beperkt) vermogen en wil scheppen aldus 'orde' voor een subject. Het door hem 'geselecteerde' deel van

de realiteit is dankzij zijn wil en (beperkte) vermogen een overzichtelijk deel, waarbinnen de feitelijke illusie van doelmatig handelen eenvoudig overeind kan blijven.

Een indruk van de doelmatigheid van een handeling door een subject hangt af van de nauwkeurigheid van zijn op kennis gebaseerde verwachting en van zijn waarneming, maar ten opzichte van een veronderstelbare totale kennis en een veronderstelbare totale waarneming vallen deze in principe in het niet. De menselijke waarneming kan derhalve verondersteld worden uiterst onnauwkeurig te zijn.

Bijvoorbeeld:

een voetballer neemt een penalty. Hij wenst de bal daarbij in de linkerhoek, net iets boven de grond en vlak langs de paal te plaatsen. Als zijn vermogens optimaal functioneren, zou hij in principe in staat moeten zijn de bal juist daar te plaatsen waar hij hem graag

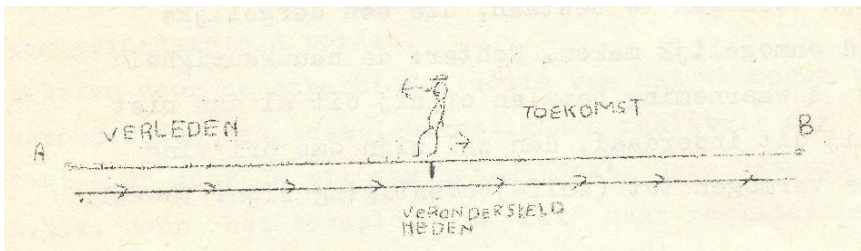
wilde hebben. Maar had hij zich bijvoorbeeld ten doel gesteld de bal exact (gesteld dat de meetapparatuur perfect functioneert) 4 centimeter boven de grond (gesteld: een plat vlak) en 12 centimeter van de (loodrechte) paal te plaatsen, dan was dit hem zo goed als zeker niet gelukt. Daartoe zijn zijn vermogens eenvoudig te beperkt. Om in zijn opzet te kunnen slagen, zou hij immers op de hoogte moeten zijn van de exacte windsnelheid, de exacte plaats waar zijn voet de bal raakt, het exacte effect van zijn trap, enzovoorts.

Er blijken altijd invloeden van buitenaf (dat wil zeggen: buiten het bereik van het vermogen tot (zelf)bevestiging) te bestaan die een optimale doeltreffendheid van handelen onmogelijk maken. De nauwkeurigheid van de verwachtingen van een subject en de kwaliteit van zijn waarneming bepalen evenwel of hij dit op zal merken. Slaagt hij daar eens in, dan zal hij er niet zelden toe geneigd zijn om het falen van zijn vermogen(s) aan 'het toeval' toe te schrijven.

III Aansprakelijkheid

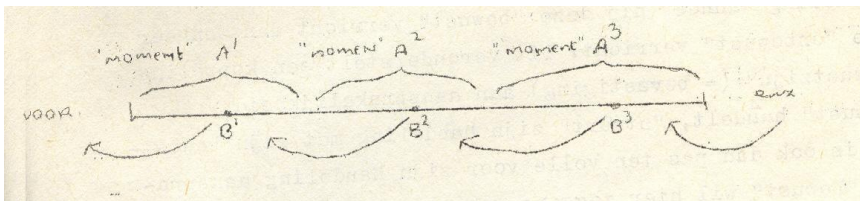
1. Het subject als toeschouwer van zijn verleden in een verondersteld heden

De zelfverwerkelijking van een subject kan door hem slechts verondersteld worden plaats te hebben. Zijn vermogen tot (zelf)bevestiging loopt immers op zijn eigen heden achter en vergaart daardoor slechts kennis van zijn verleden; kennis die als informatiebron dient voor zijn verwachtingen met betrekking tot zijn toekomst (inclusief zijn heden). Deze gang van zaken kan door middel van een tekening worden verduidelijkt:

De afgebeelde figuur loopt van A naar B, maar hij loopt achteruit, d.w.z. met zijn gezicht in de richting van vertrekpunt A. Hij overziet de weg die hij inmiddels heeft afgelegd en heeft geen

zicht op wat zich achter (of beter: voor) hem bevindt. Met behulp van zijn waarneming vormt hij zich daar wel een indruk van die telkens wordt genuanceerd en gecorrigeerd, zodat hij vrijwel niet voor verrassingen zal denken te komen staan. De indruk van zelfleiding – die überhaupt al een illusie is, omdat een subject nu eenmaal één subject is, een eenheid die hiërarchisch onsplitsbaar is (zonder die eenheid te verliezen) – wordt hiermee ontkracht. Een subject handelt, bevestigt deze handeling, bevestigt dat hij deze handeling bevestigt heeft, et cetera, en dit alles vindt steeds in een (verondersteld) heden plaats, waar zijn vermogen tot (zelf-)bevestiging geen enkele invloed op kan uitoefenen. Het subject is daarmee als geheel een ‘bewust-te-worden-ik’, waar zijn ‘bewust-geworden-ik’ deel van uitmaakt.

A = (totaal) bewust-te-worden-ik

B = deel van A: bewust-geworden-ik

De bewustzijnsinhoud van B2 bestaat uit bevestiging(en) van A1;
de inhoud van B3 uit bevestiging(en) van A2, enzovoorts)

Doordat een subject 'het gebeuren' op de voet volgt, blijft de kans op een vervreemding van zichzelf beperkt. Hij moet echter regelmatig constateren dat zijn zelfverwerkelijking 'zonder hem' is doorgedaan, bijvoorbeeld tijdens zijn slaap, tijdens het ongemerkt opgestoken hebben van een sigaret, het 'in een vlaag van verstandsverbijstering' gepleegd blijken te hebben van een (mis)daad, enzovoorts). Dit onbewuste handelen voltrekt zich echter permanent en is als zodanig verifieerbaar (met alle zelfvervreemdende gevolgen van dien).

2. De menselijke aansprakelijkheid

Het behandelde werpt een apart licht op de menselijke aansprakelijkheid. Zowel in de gangbare opvattingen als in de mondiale rechtspraak wordt een individu immers méér voor zijn handelingen aansprakelijk geacht, wanneer hij deze 'bewust' verricht dan wanneer hij deze 'onbewust' verricht. Dit veronderstelt een koppeling van bewustzijn (ofwel (zelf)bevestiging) aan aansprakelijkheid: wie 'bewust handelt' wordt geacht zijn handelingen met zijn bewustzijn te 'sturen', waarmee hij ten volle voor zijn handeling aansprakelijk kan worden gehouden ('bewust' wil hier zeggen: gekozen hebbende voor een bepaalde handeling met een van tevoren vastgesteld doel, nadrukkelijk te onderscheiden van 'bewust' in de betekenis van: de handeling constaterende).

In voorgaande paragrafen is vastgesteld dat tussen 'bewust' en 'onbewust' in dezen geen verschil bestaat. Aangezien elke handeling (inclusief die van het bewust worden zelf) eerst bewust gemaakt moet worden voor er sprake van kan zijn, is deze op het moment waarop hij plaatsvindt (verondersteld moet worden plaatsgevonden te hebben) per definitie

onbewust. Zoals verwoord in paragraaf III 1.: 'Het subject is (...) als geheel een bewust-te- worden-ik, waar zijn bewust-geworden-ik deel van uitmaakt'. Het subject constateert te hebben gehandeld (i.c.: constateert over een toekomstige handeling te hebben nagedacht) en is derhalve slechts voor zijn handelingen aansprakelijk omdat hijzelf en niemand anders ze heeft uitgevoerd. Op het ogenblik van handelen betreft zijn aansprakelijkheid ervoor intussen iets wat zich in de duisternis van zijn toekomst heeft voltrokken.

V Samenvatting

1. Realiteit is subjectgebonden.
2. Realiteit is de (subjectieve) bevestiging van een stoffelijke entiteit, dan wel een bevestiging van die bevestiging zelf.
3. Wil en (zelf-)bevestiging ontspringen tegelijkertijd, wanneer een subject realiteit (i.c. die van zichzelf) ervaart.
4. Een subject ervaart (een) realiteit zodra deze zich van een andere onderscheidt.
5. Wil geeft betekenis aan realiteit.
6. Het vermogen tot (zelf-)bevestiging bevestigt het verleden van een realiteit (i.c. die van het subject, c.q. een bevestiging van die bevestiging zelf) en kan het heden ervan slechts veronderstellen.
7. Een subject is geheel een 'bewust-te-worden-ik' in een verondersteld heden, waar zijn 'bewust-geworden-ik' deel van uitmaakt.

8. Elke handeling is op het moment van handelen een onbewuste handeling, waardoor de aansprakelijkheid ervoor niet aan het bewustzijn van een subject kan worden gekoppeld. Een subject constateert zijn eigen handelen.

De Frimistische behoefteentheorie

Inhoud

1. De geboorte als oorzaak voor het ontstaan van behoeften
2. Noodzakelijk egoïsme
3. Verlangen en teleurstelling
4. Eindsituatie en vrijheidsbehoefte
5. De tegenstelling
6. Zelfconditionering

1. De geboorte als oorzaak voor het ontstaan van behoeften

De levensfase van na de geboorte wordt gekenmerkt door gebrek: het ontberen van wat in de prenatale fase als vanzelfsprekend aanwezig was – bescherming en verzorging. Geboren worden betekent zo onmiddellijk het ervaren van behoeften c.q. een drang om deze te bevredigen: de menselijke wil. Van een keuze is realiter geen sprake. Wil een mens voortbestaan, ergo: wil hij tevreden of gelukkig voortbestaan, dan zal hij zijn behoeften moeten trachten te bevredigen. Ontbreekt het hem immers aan verzorging (bevrediging van zijn – fysiologische – behoefte aan zuurstof, vocht, voedsel, ruimte en rust die zich in al zijn handelen manifesteert) dan komt zijn voortbestaan in gevaar, en ontbreekt het hem aan geborgenheid, dan is de kwaliteit van zijn geluk in het geding.

2. Noodzakelijk egoïsme

Volledige bevrediging van de behoefte aan geborgenheid lijkt onmogelijk. In vergelijking met de prenatale fase is elke toestand van ge-

borgenheid waarin een mens zich bevindt hiervoor een surrogaat. De normaliter 'volkomen' geborgenheid van het leven in de moederbuik staat derhalve altijd in een bepaalde tegenstelling tot de gebrekkige mate eraan in de postnatale levensfase. Een onophoudelijke (onbewuste) poging om de tegenstelling tussen deze oertoestand en alle surrogaten ervoor te verkleinen, c.q. op te heffen, lijkt het menselijk handelen te beheersen. Zijn onvermogen om hierin (geheel) te slagen verklaart de nooit volledig eindigende staat van onvrede waarin een mens verkeert. Het verbreken van zijn prenatale bestaan heeft hem als het ware gedwongen te streven naar zelfbehoud c.q. zelfbescherming. Zijn bestaan is een noodzakelijk egoïstisch bestaan.

3. Verlangen en teleurstelling

Om zijn behoefte aan geborgenheid te bevredigen, stelt een mens zich doelen die een positieve waarde ten opzichte van die behoefte vertegenwoordigen. Elk doel dat hij zich stelt, is als het ware een ideaaldoel, een projectie van de prenatale geborgenheidsituatie (waarin behoeften zich normaliter niet manifesteerden)

met een als optimaal voorgestelde bevrediging bij het verwerkelijken ervan.

Aangezien het bereiken van een gesteld doel een omgekeerd evenredige mate van bevrediging teweeg blijkt te brengen ten opzichte van de mate waarin ernaar werd verlangd, zal er onvermijdelijk teleurstelling ontstaan – direct, wanneer men ‘minder krijgt’ dan men verwachtte, en met een zekere vertraging als men evenveel of meer krijgt dan men zich had voorgesteld. Want ook in deze situatie blijft de teleurstelling uiteindelijk niet uit, omdat het onbewuste (ideaal)doel – het opheffen van de behoeften – nooit volledig wordt bereikt.

4. Eindsituatie en vrijheidsbehoefte

De bovengeschetste situatie waarin men ‘meer krijgt dan verwacht’ kan leiden tot een zogenaamde ‘eindsituatie’: een situatie waarin de tegenstelling met de voorafgaande (verlangende) toestand en het daarin opgebouwde verwachtingspatroon is weggefallen. Het gewenste doel is ogenschijnlijk bereikt, d.w.z.: het vertoont geen tegenstelling tot het verlangen dat men ernaar koesterde, maar toch treedt er gaandeweg onvrede op. Vanuit zo’n situatie zal

men zich al gauw nieuwe doelen stellen, die vaak tegengesteld van aard zijn: men creëert nieuwe ‘verlangensruimte’ om zijn bestaan opnieuw zin te geven. De behoefte hieraan kan worden beschouwd als de menselijke behoefte aan vrijheid.

Als voorbeeld voor het ontstaan van een verlangen naar een tegengestelde situatie na het optreden van een zogenaamde ‘eindsituatie’ zou de behoefte van een rijkard kunnen gelden, die zou willen dat hij iets te wensen over had, of een behoefte aan wat koelte in een lang gedroomde hittegolf.

5. De tegenstelling

Ondanks de beperkingen van de menselijke conditie lijkt er één bepaalde situatie te bestaan die als (relatief) bevredigend wordt ervaren: een situatie waarin men naar geborgenheid of (in een ‘eindsituatie’) naar vrijheid streeft, en het tegenovergestelde van een van beide zich merkbaar manifesteert. Zo zal men sterke sensaties van geborgenheid kunnen beleven als men bijvoorbeeld tijdens hevige onweer binnenshuis verblijft, of zich op een koude nacht rondom een kampvuur heeft geschaard (en af en

toe een windvlaag langs zijn rug voelt strijken) en hevige vrijheidssensaties als men zich bijvoorbeeld na het 'uitzitten' van een vermoeiende vergadering naar de zee begeven heeft, en tijdens een wandeling op zijn benauwende ervaringen kan 'teren'. In beide gevallen staat een uitgebalanceerd contrast tussen twee tegengestelde werkelijkheden voor de ervaring van een zeker geluksniveau garant. Valt de tegenstelling uit een van de beide situaties weg, dan zal er onvermijdelijk een nieuwe 'eindsituatie' dreigen te ontstaan.

6. Zelfconditionering

De mens blijft streven naar een optimale bevrediging van zijn behoeften, zonder daar ooit werkelijk in te slagen; elke (postnatale) bevrediging blijkt relatief. Het enige middel tegen de desillusionerende gevolgen van het streven naar bevrediging lijkt een leefwijze waarbij men dat streven tracht te staken of anderszins tegen zijn eigen natuur poogt in te gaan. Daartoe bestaat een aantal mogelijkheden:

a) Men gaat over tot een handelwijze waarbij men zijn verlangen(s) niet meer na-

streeft, maar sublimeert. Een voorbeeld hiervan vindt men in de leefwijze van middeleeuwse Occitaanse troubadours, die hooggeplaatste en daarmee voor hen onbereikbare vrouwen vereerden, in de zekerheid dat ze nooit aan het bevredigen van hun verlangens zouden toekomen. Het (mogen) geven van een handkus was in principe het hoogst haalbare, en vormde bij verwerkelijking een profitabele – en ook artistiek inspirerende – tegenstelling tot de hunkerende staat waarin ze verkeerden.

b) Men streeft zijn verlangen(s) wel na, maar maakt zich bewust van de uitwerking ervan, waardoor men ingesteld is op de komende teleurstelling, die daardoor (sterk) aan kracht inboet of zelfs geheel uitblijft.

c) Men streeft datgene na wat qua voorgestelde bevrediging het tegenovergestelde is van wat men eigenlijk verlangt, waardoor men het mechanisme van verwachtingen en uitkomsten manipuleert. Hierbij zou men dus bijvoorbeeld moeten handelen wanneer men daartoe geen behoefte voelt, 'het onzekere' op moeten zoeken als men juist naar zekerheid verlangt, c.q. 'het zekere' als men behoefte aan onzekerheid of vrijheid voelt, et cetera.

d) Men gaat over op gedrag, waarbij men het onvoorspelbare een grotere invloed op zijn ervaringen denkt te kunnen geven, waarmee men zich in een bepaalde mate immuun maakt voor deceptie(s). Op het onbekende valt immers geen verwachting te baseren. Door geen toekomstplannen meer te maken, zich op geen enkele wijze meer te laten conditioneren en erin te slagen 'met de dag' te leven, zou men ook hier aan de negatieve werking van het mechanisme van verwachtingen en uitkomsten kunnen ontkomen.

e) Een laatste vorm van zelfconditionering betreft een zich doelbewust onttrekken aan een situatie die als 'eindsituatie' wordt ervaren. Zodra men door het wegvallen van de bewustmakende tegenstelling geen bevrediging meer ervaart, zou men deze hier moedwillig moeten creëren, bijvoorbeeld door zijn partner tijdens een benauwend avondje voor de tv opzettelijk te ergeren, en zo een ruzie te forceren die aantrekkelijke nieuwe opties op verzoening biedt.

Literatuur

1. Descartes R., Discours de la méthode, (1637) Jean Marie Leiden, vert. Over de Methode, Th Verbeek, (1977) Boom, Meppel
2. Spinoza B de, De intellectus emendatione, (1660)
3. Spinoza B de, Ethica ordine geometrico demonstrata, (1677)
4. Schopenhauer A, Welt und mensch, (1844),(1976) Philipps Reclam Jun. Stuttgart
5. Freud S, Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten, (1905)
6. Russell B, The Problems of Philosophy, (1912) Oxford University Press, London
7. Booven H., van Tropenwee, (1913) Wereldbibliotheek, Amsterdam
8. Freud S, Die Zukunft einer Illusion, (1927)
9. Maslow A Theory of Human Motivation (1943), originally published in Psychological Review,
10. Russell B., An inquiry into meaning and truth William James lectures for 1940 (1943) Routledge, London
11. Buytendijk F.J.J., De zien van de vrijheid in het menselijk bestaan, (1958) Het Spectrum
12. Sartre J.P., l'Éngrenage, (1962) Les editions Negel, Paris
13. McClelland D.C., The roots of consciousness, (1964) (Princeton, Van Nostrand)
14. Sartre J.P., Les Mots, (1964) Editions Gallimar, Paris
15. Snijders C.J. ir, De Gulden Snede,(1969), De driehoek Amsterdam
16. Vroon P, Bewustzijn hersenen en gedrag, (1976)
17. Luijpen prof. Dr. W., Nieuwe inleiding tot de existentiële fenomenologie, (1976), Aula, Het Spectrum;
18. Liedloff J., Natuur en beschaving,(1977) vert The Continuum Concept door Bert Segeren, A.W. Bruna & Zoon
19. Steiner R, Raadsels van het menselijke temperament, (1977) vert. Das Geheimnis der menschlichen Temperamente door Christof Wiechert Uitgeverij Vrij Geestesleven, Zeist
20. Levinas E, Autrement qu'etre ou au-delà de l'essence, (1978) Kluwer Academic Publ. Dordrecht
21. Hume, Het menselijk inzicht : een onderzoek naar het denken van de mens., (1978) Uitgave: Meppel [etc.] : Boom. Vert. van: An enquiry concerning human understanding London : Cadell, 1777
22. Landheer B., Wat is Bewustzijn, (1979) Mirananda Uitgevers, Wassenaar
23. Jung C.G., Over de zin van het Leven, (1979) vert. H.A. Schreuder, Limniscaat Rotterdam
24. Sheldrak R. A, New Science of Life, (1981) Blond and Briggs London
25. Jung C G, Bewust en onbewust, (1981) vert. Pety de Vries-Ek Lemniscaat Rotterdam
26. Sloterdijk Peter, Kritiek van de cynische rede 1 en 2, (1983) Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main
27. Foucault, M Histoire de la sexualite, (1984) Editions Gallimar Paris, vert.De geschiedenis van de seksualiteit Karin van Doprselaer, Sun Nijmegen
28. Mulisch H., Het Ene Huizinga Lezing, (1984) Polak & Van Gennep Amsterdam
29. Jung C G, Het ik en het onbewuste (1988) Lemniscaat, Rotterdam
30. Dennet C., Consciousness Explained , (1991) Little, Brown & Company Boston:
31. Goud J, God als Raadsel,(1992) Kok Agora, Kampen
32. Damasio A.R., Decartes Error',(1994) G.P. Putmans'Sons, vert. De vergissing van

- Decartes, L.Teixeira de Mattos, Uitgeverij de Wereldbibliotheek Amsterdam
33. Metzinger T., (ed) *Conscious Experience*, (1995) Ferdinand Schöningh, Paderborn
  34. Baars B.J. A. *Cognitive Theory of Consciousness*, (1998) Cambridge University Press
  35. Damasio A., *The Feeling of What Happens*, (1999) Harcourt Brace & Company New York
  36. Benjamin Libet, Anthony Freeman, & J. K. B. Sutherland, Editors, *The Volitional Brain : Towards a Neuroscience of Free Will*, (1999) Imprint Academic,
  37. Smilansky P., *Free Will and Illusion*, (2000)
  38. Stanford Encyclopedia of Philosophy, *The Identity Theory of Mind*, (2000)
  39. Ruys K. en Hollander P.M., *Verondersteld Bestaan*, (2000) not-publ.
  40. Wegner D.M., *The Illusion of Conscious Will*, (2002) Massachusetts Institute of Technology
  41. Smilansky P., *Egalitarianism Free Will en Ultimate Injustice*, (2003)
  42. Smilansky P., *Free Will Two Radical Proposals*, (2003)
  43. Broks P., *Into the Silent Land*, (2003) Atlantic Books, London, vert. Het land van de stilte, Karina van Santen, De bezige Bij.
  44. Boer J.A. den, *Neurofilosofie – Hersenen bewustzijn vrije wil*, (2003) Boom, Meppel
  45. Frith U., *Autisme- verklaringen van het raadsel*, (2005) (vert. Epo Berchem)
  46. Blackmore S., *Conversations on Consciousness*, (2005) Oxford University Press, Oxford, 2005
  47. Sitskoorn M., *Het maakbare brein*, (2006), Bert Bakker Amsterdam
  48. Carruthers. P., *The Illusion of Conscious Will*, (2007) University of Maryland